

AZIZIDDIN NASAFIYNING “INSONI KOMIL KITOB” ASARINING TUZILISHI VA TASAVVUFYI-FALSAFIY TAHLILI

*Narziev Zubaydillo Ibodilloevich,
Buxoro davlat pedagogika instituti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi dotsenti,
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)*

STRUCTURE AND SUFI-PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF AZIZIDDIN NASAFI'S WORK “THE BOOK OF THE PERFECT MAN”

*Narziev Zubaydillo Ibodilloevich,
Associate Professor of the Department of “Social Sciences” of
the Bukhara State Pedagogical Institute,
Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences*

СТРУКТУРА И СУФИЙСКО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЗИЗИДДИНА НАСАФИ “КНИГА СОВЕРШЕННОГО ЧЕЛОВЕКА”

*Нарзиев Зубайдилло Ибодиллоевич,
Доцент кафедры «Общественные науки» Бухарского
государственного педагогического института,
Доктор философии (PhD) по специальности «Философские
науки»*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'rta asr tasavvuf ta'limoti va falsafasining yirik namoyandasi, ulug' ajdodlarimizdan biri bo'lgan Aziziddin Nasafiyning “Komil inson kitobi” asari, uning tuzilishi, mazmuni va tasavvufiy-falsafiy tahlili haqidagi ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, mazkur asarning o'rganilishi, jahonning turli tillariga qilingan tarjimalariga oid fikrlarga ham o'rin berilgan.

Kalit so'zlar: Aziziddin Nasafi, “Komil inson kitobi”, tasavvuf falsafasi, komil inson, Haqiqati Muhammadiya, jabarut olami, malakut olami, mulk olami, olami kabir, olami sag'iy, vahdat ul vujud.

Аннотация: В данной статье представлена информация о труде “Книга совершенного человека” Азизиддина Насафи, выдающегося представителя средневекового суфийского учения и философии, одного из наших великих предков. Рассматриваются структура, содержание и суфийско-философский анализ этого произведения. Также приводятся сведения об изучении данного труда и его переводах на различные языки мира.

Ключевые слова: Азизиддин Насафи, “Книга совершенного человека”, философия суфизма, совершенный человек, Хакикат Мухаммадия, мир джабарут, мир малакут, мир мулк, алам кабир, алам сагир, вахдат аль-вуджуд

Abstract: This article provides information on the work “The Book of the Perfect Man” by Aziziddin Nasafi, a prominent representative of medieval Sufi teachings and philosophy and one of our great

<https://orcid.org/0000-0003-0401-2992>

zubaydillonarziyev@gmail.com

ancestors. It discusses the work's structure, content, and offers a Sufi-philosophical analysis. Additionally, the article presents views on the study of this work and its translations into various languages of the world.

Keywords: Aziziddin Nasafi, "The Book of the Perfect Man", Sufi philosophy, the Perfect Man, The Muhammadan Reality, the world of divine power (jabarut), the world of angels (malakut), the physical world (mulk), the macrocosm, the microcosm, unity of existence (wahdat al-wujud).

KIRISH (INTRODUCTION). Komil inson masalasini o'rganish va tahlil qilish juda qadim zamonlarga borib taqaladi. Tarixiy jarayon shundan dalolat beradiki, insoniyat doimo komil inson kim, qanday sifat va xususiyatlarga ega bo'lishi kerak, uning mohiyati nimadan iborat degan savollarga javob izlash bilan birga, komil insonni izlagan. Bu izlanishlar tufayli ba'zan tabiatdan tashqari mavjudotlar va turlarning tarbiyachilari (alallar), ba'zan afsonaviy qahramonlar, ba'zan esa tarixning muhim shaxslari komil inson unvoni bilan e'tirof etilgan. Mazhab, din, falsafa va fikriy maktablar hamda madaniyatlarning har birida komil insonning izlari uchraydi. Budda, Konfutsiy, Zardusht, Iso (a.s.), Muhammad (s.a.v.), Aflotun, Arastu, mutasavviflar, oriflar va shuningdek, zamonaviy psixologlar komil inson yoki ideal inson masalasini (erkin inson, faylasuf, ulug' inson, shayx, buyuk inson, Allohning xalifasi, kamolotga erishgan inson... kabi turli nomlar bilan) tilga olishgan. Komil insonga intilishning ildizi insonning ichki kamolotga va shuningdek, nuqson, zaiflik va ezilishdan uzoqlashishga bo'lgan moyilligidir. Adlarning ta'biri bilan aytganda, bolalarga xos tuyg'ulardan uzoqlashish insonning asosiy ehtiyojlaridan biridir. Adler boshqa bir joyda shunday deydi: "Buning manbai ham falsafada, ham diniy tafakkurda mavjud bo'lgan g'oyadir (Insonning xudoga o'xshashi)." ¹ Doktor Mas'ud Ozarbayjoniy "Komil inson" mavzusining keng o'rganilishi fanlararo (hech bo'lmaganda falsafa, psixologiya va axloq fanlari o'rtasida umumiy) mavzu bo'lsa-da, turli mutafakkirlarning mavzu haqidagi fikrlarini o'rganish kerak²-deb ta'kidlaydi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI (LITERATURE REVIEW). Yigirma ikki risolaning mashhur nomi Insoni Komildir.

¹ Mesud Azerbaijan. Islam ve Modern Psikolojiye Göre insanı Kamil. Sonbahar 2016, Yıl: 5, Sayı:12. -S.183-204

² Mesud Azerbaijan. Islam ve Modern Psikolojiye Göre insanı Kamil. Sonbahar 2016, Yıl: 5, Sayı:12. -S.183-204

"Inson-i Komil" deyilganda asosan ikki asar ko'z oldimizga keladi. Ulardan birinchisi Abdulkarim Jiliyning (vafot etgan yili 832/1428) "al-Inson al-komil fi'l-avoil va'l-avohir" ³ asari bo'lsa, ikkinchisi Aziziddin Nasafiyning "Inson-i Komil" asaridir. Hozirgi kunga qadar bu ikkala asarning bir necha tillardagi tarjimalari mavjud. "Inson-i Komil" Aziziddin Nasafiyning tasavvuf, vahdat ul vujud va falsafaga oid risolalaridan iborat bo'lgan forscha tasavvuf manbasi hisoblanadi. Nasafiy asarning muqaddimasida darveshlar guruhi uning oldiga kelib, soliklar bilishi lozim bo'lgan ilmlar haqida bir risola jam etishni so'rganlarini va o'zi ham Haq Taolodan yordam tilaganidan so'ng soliklarning bu iltimoslariga javob berib, ushbu risolalarni yozganini bayon etadi⁴. Mutasavvifning yaratgan asarlari orasida birinchi bo'lib xotirimizga keladigan va ular ichida eng mashhuri ham "Inson-i Komil"dir. Asar muqaddimasining ikkinchi fasli inson kamoloti yoki komil inson masalasiga bag'ishlangan. Bizning fikrimizga ko'ra, tadqiq va tahlil etilgan mavzular ichida birinchi o'ringa chiqqani, salmoqli o'rin egallaganligi va tasavvufiy tushunchalar istilohlari ichida eng e'tiborlisi inson-i komil bo'lgani sababli ham mazkur asarga shu nom berilgan.

TADDIQOT METODOLOGIYASI. (RESEARCH METHODOLOGY).

Tadqiqotda analiz, sintez, tarixiylik, sinergetika va germeneytika, vorisiylik, qiyosiy tahlil, usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR. (ANALYSIS AND RESULTS). Komil inson martabasi tasavvuf ta'limoti va falsafasida inson erishish uchun maqsad sanalgan eng oliy martabadir. Olam-

³Abdülkerim Cîlî'. El' İnsanü'l-Kâmil fi Ma'rifeti'l 'Evahir-i ve'l-Evâil. Mütercim Abdülaziz Mecdi Tolun. Istanbul.: "Iz yayinçilik", 2002. -493 s.

⁴Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -Б. 5.

i sifliya mavjud bo'lgan odam o'zini sifliyligidan xalos etib, ulviylikka erishib, komil ma'noda mukammal inson bo'lish uchun harakat qiladi. Tasavvuf falsafasining eng muhim masalalaridan bo'lgan insonni kamolot sari yetaklash, uni komil anglash, borliq va bilish muammolari bilan bog'liqligi bilan bir qatorda diniy va axloqiy o'lchovlari mavjud bo'lgan chuqur fikriy sa'y-harakat va ruhiy tajriba mahsuli sifatida yuzaga kelgan. Falsafa tarixida ildizlari uzoq o'tmishga borib taqaladigan "kichik olam" va "katta olam" g'oyasi bilan bog'liq holda qadimgi madaniyatlarda ham inson bilan olam o'rtasida bir munosabat ko'rilgan, ya'ni birida mavjud bo'lgan xususiyatlarning hech bo'lmaganda bir qismi boshqasida ham mavjud deb hisoblangan. Komil inson masalasi Ibn al-Arabi tomonidan asoslagan borliq martabalarini nuqtai nazaridan tahlil etilganda yanada yorqinroq ko'rinadi. Ibn al-Arabiya ko'ra, mutlaq vujud birinchi martabadagi (taayyun-i avval) ahadiyatini vohidiyatga aylantirish orqali taayyunotga kirishgan. Asl yaratish amali Ibn al-Arabi "Haqiqati Muhammadiya" deb nomlagan martabadan keyin sodir bo'ladi, butun mavjudot undan yaratiladi. Taayyun (ahadiyat) "Haqiqati Muhammadiya"ning botini bo'lib, u ham la taayunning zohiridir. Bu martabaga berilgan nomlardan biri ham komil insondir. Alloh taolo komil insonni yaratganida unga aql-i avval martabasini bergan va unga bilmagan narsalarni o'rgatgan. Uning martabasini farishtalarga ta'riflab, ularga insonning olamda o'zining xalifasi ekanini bildirgan, koinot va yerdagi barcha mavjudotni uning amriga bo'ysundirgan, shu tariqa Allohning olamdagi hukmi komil inson bilan zohir bo'lgan. Ibn al-Arabiya ko'ra, olam mavjudligining sababi va himoyachisi bu komil insondir. Allohni faqat komil inson bila oladi. Chunki u Alloh ismining mazharidir. Ikkinchi tomondan, mavjudot darajalarining eng so'nggisi ham komil inson martabasidir. Bu martaba la taayyundan boshqa barcha martabalarining haqiqatlarini qamrab oladi.

"Insoni komil" asarining besh fasldan iborat bo'lib, shariat, tariqat va haqiqatning nima ekanligi, komil insonning kim ekanligi, uning xususiyatlari nimalardan iboratligi, qanday ustun quvvatlarga egaligi, ozod komil inson nima ekanligi, uning xususiyatlari va komil insondan farqli jihatlari, suhbatning mohiyati nima ekanligi va sulukning

qanday ma'noga ega ekanligi tahlil qilingan. Asarning birinchi risolasida inson xilqatining surati, insonning qanday yaratilgani, nutfa tarbiyasi va uning rivojlanishining boshqa yo'llari, qay tariqa rivojlanib inson holatini olgani, o'simlik va hayvon ruhining mohiyati nima ekani, besh ichki va besh tashqi hisning nima ekanligi, harakatlanish quvvatining nima ekani, hind sulukining qanday ekani, ruhning mohiyati va mazmuni, xususiyatlari, insoniy ruhning taraqqiyoti qanday bo'lishi, insonning nechta ruhi borligi haqidagi shariat va hikmat ahlining qarashlari nimalardan iborat ekanligi, jismlar, ruhlar va mizojning qanday paydo bo'lgani haqida so'z yuritilgan. Ikkinchi risolada esa vojibul-vujudning qanday ma'no anglatishi, taqlid ahli, istidlol ahli va kashf ahlining Alloh taoloning mavjudligi va vahdoniyati haqidagi qarashlari hamda ular o'rtasidagi farq nimada ekani ko'rib chiqilgan.

Uchinchi risolada insonning ruhlar va jismlarning qanday yaratilganligi, insonning ruh va jismdan iboratligi, ruh va ruhlar olami hamda ruhlarning darajalari nima ekanligi, jism, jismlar olami va jismlarning darajalari nima ekanligi, ruhlardan har birining qaysi darajalarda joylashganligi, maqomi ma'lum nima ekanligi, ilohiy taqdir qanday ma'noga ega ekanligi va uni qanday tushunish kerakligi, sirot va sirotidan o'tish uchun nimalar zarurligi, dunyo va oxiratdagi barcha narsalar insonda mavjudligi haqida so'z yuritilgan. To'rtinchi risolada ma'odning nima ekanligi, sifliy va ulviy olamning aqlari va nafslari, ma'odi nima ekanligi, jasadni tark etgan ruhlarning keyingi holati qanday bo'lishi kabi masalalar bayon etilgan. Beshinchi risolada Nasafiy tomonidan sulukning nima ekanligi, sulukda bo'lgan solikning niyati qanchalik muhimligi, solikning ilm va ma'rifati qanday hosil bo'lishi, odamlarning qanday toifalardan iborat ekanligi, maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan yo'lni qanday ekanligi, avom kishilar darajasi, shuningdek, farzandlar tarbiyasi qanday bo'lishi, suluk qilish shartlari va sayri sulukning ruknlari nimadan iborat ekanligi, solik sayri suluk qilayotganda duch keladigan hijob va maqomlar nima ekanligi va suluk paytida solikdan talab qilinadigan shartlar ko'rib chiqilgan.

Asarning oltinchi risolasi "Xilvat odobi" deb nomlanib, unda toat va ma'siyatning bayoni, chilla

o'tirish shartlari, zikr tushish odobi, tasavvuf ahlining uruj (ko'tarilish)i nima ekanligi haqida so'z borgan.

Asarning yettinchi risolasi esa mayl, irodat, muhabbat va ishq, majoziy ishqning darajalari nima ekanligi haqida tasavvufiy qarashlarni o'z ichiga olgan.

Aziziddin Nasafiy "Insoni komil" asarining sakkizinchi risolasida tasavvuf ahlining odobi, jumladan, safarning foydalari, xonaqoh odobi, samo' qilish, riyoat va mujohadalar bayoni hamda sayru sulukda e'tibor qaratishi lozim bo'lgan umumiy axloqiy masalalar haqida o'zining qarashlarini bayon etgan.

To'qqizinchi risola esa balog'at va hurriyat, insonning balog'ati va hurriyati nima ekanligi kabi masalalarga bag'ishlangan.

O'ninchi risolaga esa "Kichik olam katta olamning nusxasi va ko'rinishi ekanligi bayonida" bu yerda olami kabir(olam) va olami sag'iyr(inson)ning nima ekanligi, Alloh taoloning fe'l(amal)lari va Alloh taoloning xalifa(inson)sidan murod nima ekanligi, olami sag'iyrning farishtalari nima ekanligi, Odam va Havvo haqida zarur bo'lgan ma'lumotlar, jannat va do'zaxning ko'rinishlari, alomati nima ekanligi tahlil nuqtasiga aylantirilgan.

Asarning o'n birinchi risolasida olamning nima ekanligi, kengroq tushuntirish bilan birga mulk, malakut va jabarut olamlari batafsil bayoni, ularning qanday ma'nolarga egaligi, urujning nima ekanligi va qanday sodir bo'lishi haqida so'z yuritilgan.

O'n ikkinchi risola o'n birinchi risolaning mantiqiy davomi sifatida, unda jabarut olami, uning mohiyati va sifatleri, borliq, yo'qlik va ishqning mohiyati nima ekanligi muhokama qilingan.

O'n uchinchi risolada vahdat nima ekanligi, Qadr kechasi va qiyomat kuni nima ekanligi haqida batafsil so'z yuritilgan.

O'n to'rtinchi risolada davotning nima ekanligi, olami kabirning qalami va lavhi nima ekanligi, komil insonning kim ekanligi va uning xususiyatlari nimalardan iborat ekanligi,

shuningdek, olami sag'iyrning davoti, qalami va lavhi nima ekanligi yoritilgan.

O'n beshinchi risolada Lavhi mahfuzning bayoni, uning nima ekanligi, falaklar va yulduzlar haqidagi bayonlar, falaklar(aflok) va yulduzlar(anjum)ning harakatlari, hukm, qazo va qadar nima ekanligi haqidagi mavzularning tahlil bayon etilgan.

O'n oltinchi risolada esa insonning ijtimoiy holatiga aloqador, ayrim narsalarda majbur ekanligi, to'rt zamonning bayoni, insonning o'z amallarida ixtiyori o'zida ekanligi, iste'dod va sa'y-harakat insonning azaliy taqdiriga ta'siri haqida so'z yuritiladi. O'n yettinchi risolaning mohiyatidan aql va uning qalami nima ekanligi, aql Allohning sifatleri va fe'llarining mazhari ekanligi, aqli avvalning turli ismlari, farishta va shaytonning mohiyatlari o'rin olgan.

"Vahiy, ilhom va tush ko'rmoq bayonida" deya nomlangan o'n sakkizinchi risolada Aziziddin Nasafiy insoniy ruh, osmon farishtalari, ularning mohiyati nimalardan iborat ekanligi, bu borada shariat ahlining, hikmat ahlining qarashlari qanday ekanligi, komil insonning qalbi, g'aybni bilishning mohiyati qanday ekanligi, uyqu, bedorlik va tush ko'rmoqning mohiyati kabi masalalarga e'tibor qaratgan.

O'n to'qqizinchi risolada esa vujudning zohir va botini, borliq falsafasiga oid, ya'ni borliqning yaratilishidagi zot va vajhning martabalari nima ekanligi, sifatlerinin mazhari nima ekanligi, tanosub nima ekanligi tahlil maydoniga tortilgan.

Yigirmanchi risolada aql va ilm inson uchun ixtisoslashgani, mizoj va tasviyaning mazmuni hamda mohiyati, vujud haqida so'z boradi.

Yigirma birinchi risolada zot, vajh va nafsning nima ekanligi, ism va sifat, bosit vujudning nima ekanligi, mishkotning mohiyati nima ekanligi ko'rib chiqilgan.

Yigirma ikkinchi risolada jannat, do'zax, Odam va Havvo mavzusi, jannat va do'zaxning eshiklari va martabalari, jannatdagi daraxtning mohiyati, ba'zi olimlar ifodalagan noma'lum to'qqizinchi jannat nima ekanligi tadqiq etilgan.

O'zbekistonda Aziziddin Nasafiyning hayoti va uning ilmiy merosi haqida yetarli darajada tadqiqotlar olib borilmagan. Mutasavvifning ayrim asarlari o'zbek tiliga tarjima qilingani istisno etilsa⁵, uning ilmiy merosi atroflicha o'rganilmagan. Jumladan, yurtimizda Aziziddin Nasafiy asarlariga bo'lgan qiziqish mustaqillik yillariga to'g'ri kelgan. Filologiya fanlari doktori, professor Najmiddin Komilov Nasafiyning "Zubdat ul haqoyiq" asarini o'zbek tiliga tarjima qilib, keng kitobxonlar ommasiga taqdim etgan. Nasafiyning asarlarining bu kabi noma'lumligi uning adabiy va irfoni merosini yanada to'liq o'rganish va tadqiq etish zarurligini keltirib chiqaradi.

"Komil inson kitobi"ning boshqa tillarga qilingan tarjimalari o'rganilganda, uning turkchadan boshqa tillarga tarjimasi yo'q degan xulosaga kelingan. Turk tadqiqotchisi Mehmet Kanar Nasafiyning "Insoni Komil" (Majmuatur-rasail) asarini turk tiliga tarjima qilgan. Kanar o'z tarjimasida Merijan Molening 1962 yilgi Tehron nashrini asos qilib olgan. Molening ushbu nashrida 22 ta asl va 11 ta qo'shimcha risola o'rin olgan. Mehmet Kanar ham shu tartibda avval 22 ta asl risolani tarjima qilgan va "Manozilus-sairin nusxalarida mavjud bo'lgan qo'shimcha risolalar" sarlavhasi ostida 9 ta risolani tarjima qilgan. So'ngra "Nurusmoniya kutubxonasidagi 4899-raqamli nusxaning ilk muqaddimasi" va "Manozilus-sairin kitobining xotimasi" nomli 2 ta risolani ham tarjima qilgan. Risolalar jami 33 tani tashkil etadi. Tarjimaning boshida qisqacha mundarija, kitobning oxirida esa fasllarni ko'rsatadigan keng mundarija bo'limi mavjud. Kanarning tarjimasi tili juda sodda va ravon. Ushbu tarjimada tasavvufiy istilohlar, ma'lum va xayolga birinchi kelishi mumkin bo'lgan muqobillari bilan qo'llangan⁶.

XULOSA. Tasavvuf falsafasida "komil inson" sifatida ideallashtirilgan insonga yuksak

baho berilgan. Mutasavviflar nazdida komil inson, mukammallik va to'liqlikning so'nggi chegarasidagi insoniy nafsdur. Bir tomondan inson, boshqa tomondan olamning ilk namunasidir. Alloh ismining bir tajalliysi va zuhurining o'rni, yaratilishning maqsadi va Allohning yer yuzidagi xalifasidir. Olamning mohiyati va ko'zgusidir. Ham Allohning, ham olamning, ham rububiyatning, ham ubudiyatning xususiyatlarini o'zida mujassam etgani uchun Alloh bilan olam o'rtasidagi bir barzaxdir. Shu holatdan kelib chiqib, o'rta asrning qator mutasavviflari komil haqidagi g'oyalar, qarashlarni ilgari surishgan. Ayni shu haqiqatni anglab yetgan Aziziddin Nasafiy ham komil inson haqida bir asar yozishni maqsad qilgan bo'lsa ajabmas. Asar haqida keltirilgan yuqorida keltirilgan argumentlarga asoslanib aytish mumkinki, "Komil inson kitobi" islom falsafasi, teologiya (ilohiyot), tasavvuf, falsafa, etika, nafosatshunoslik, psixologiya, sotsiologiyaga oid qator ilmlarni o'zida jamlagan tasavvuf falsafasining klassik asaridir. Mazkur asarni ilmiy jihatdan tadqiq etish falsafa va tasavvuf tarixidagi dolzarb mavzularni yangicha yo'nalishda tushunish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -232 б.
2. Abd'ülkerîm Cîlî'. El' İnsanü'l-Kâmil fi Ma'rifeti'l 'Evahir-i ve'l-Evâil. Mütercim Abdülaziz Mecdi Tolun. İstanbul.: "İz yayıncılık", 2002. -493 s.
3. Kanar Mehmet. İnsan-ı Kamil, Tasavvufta İnsan Meselesi, (tre. Mehmet Kanar), Dergah Yayınları, İstanbul, 1990.
4. Mesud Azerbaycani. İslam ve Modern Psikolojiye Göre insanı Kamil. Sonbahar 2016, Yıl: 5, Sayı:12. -S.183-204.

⁵ Комил инсон ҳақида тўрт рисола. Форс-тожик тилидан Нажмиддин Комилов таржимаси. Тошкент.: "Маънавият", 1997; Азизиддин Насафий. Комил инсон китоби. Нажмиддин Комилов, Олимжон Давлатов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, Тошкент: 2021. -232 б

⁶ Kanar Mehmet. İnsan-ı Kamil, Tasavvufta İnsan Meselesi, (tre. Mehmet Ka nar), Dergah Yayınları, İstanbul, 1990.